

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФАКУЛТЕТ ПОЛИТИЧКИХ НАУКА

ДОКТОРСКЕ СТУДИЈЕ ПОЛИТИКОЛОГИЈЕ

Докторски семинар

Српска интелектуална елита на раскршћу двеју држава

Ментор:

Проф. др Слободан Марковић

Студент:

Андрија Младеновић, 5022/19

Београд, мај 2021. године

Српска интелектуална елита на раскршћу двеју држава

1. Увод	3
2. Приступ и имплицитне претпоставке	4
3. Анализа	7
3.1 Инструменталистичко објашњење	7
3.2 Идеолошка објашњења	10
3.3 Структурно-контекстуална објашњења	13
4. Будући правци размишљања	16
5. Закључак	18
Библиографија:	19

1. Увод

У претпоследњу деценију двадесетог века Србија је ушла након доношења Устава гробара Југославије из 1974. године, сукоба власти са интелектуалцима свих провинијенција, прогона „Српских либерала“ и без доживотног председника Социјалистичке Федеративне Републике Југославије и можда јединог вектора стабилности – Јосипа Броза Тита. Почевши од 1968. године, Комунистичкој партији требало је неколико година да се обрачуна са свим интелектуалцима различитих убеђења и примора их да оду у мању или већу „илегалу“. До поменуте претпоследње деценије 20. века, интелектуалци су марљиво радили на припреми, разради и финализацији својих платформи које ће их јасно поделити у два блока и омогућити им да се, сваки са своје позиције, супротставе режиму и понуди алтернативу која ће српски народ увести у 21. век. Вишеструко условљене међуигром комплексних, често екстерних и структурних фактора, ове интелектуалне платформе ће се мењати и прилагођавати све до почетка разорног грађанског рата када ће дефинитивно бити формирани доминантни део интелектуалне елите, који ће извесно извршити много већи утицај на друштвено-историјске прилике и интелектуална контра елита која је у доминантном дискурсу деведесетих година често називана „Другом Србијом“.

У периоду који је претходио грађанском рату могло би се симплификовати и рећи да су од суштинског значаја била два питања - демократско и национално. Даљом симплификацијом би се могло рећи и да је доминантни део српске интелектуалне елите предност дао решавању националног питања. Неоспорно, водећи интелектуалци тог блока били су дисиденти који су врло добро схватали значај демократизације и имали капацитете да то питање наметну као најрелевантније, али на крају то нису урадили, већ су предност дали националном. Због чега? Постојећа литература је понудила читав низ одговора на то питање али се ипак чини да дискусија на ту тему није завршена. Стога, у наставку, рад ће анализирати и елаборирати недостатке постојећих одговора, а на самом крају и понудити назнаке алтернативног решења.

2. Приступ и имплицитне претпоставке

Драговић-Сосо је направила свеобухватну типологизацију објашњења које су аутори до данашњег дана понудили у намери да објасне због чега су српски интелектуалци претпоставили нацију демократији и прихватили се изазова да комунистичку идеологију смене, испоставиће се, другом колективистичком идеологијом - националистичком. Уколико им је то уопште и био циљ, а анализа у овом раду требало би да барем делимично допринесе боље изнијансираном одговору. Дакле, Драговић-Сосо каже да се постојећа објашњења могу сврстати дуж три основне линије аргументације.¹ Прва линија је линија инструменталистичких објашњења која инсистирају на мотивацији интелектуалаца у виду „жеље за социјалном и политичком моћи која је – надовезујући се на њихов недостатак истинске демократске оријентације – од њих начинила природне савезнике режима, који су се једноставно пребацили са једне нелибералне колективистичке идеологије (комунизма) на другу (национализам).“² Друга врста објашњења могу се сврстати у она идеолошког типа која указују на непромењивост српског национализма и српске националне идеје која је у својој бити предмодерна, хегемонистичка, експанзионистичка и као таква доминира у српским интелектуалним круговима и опчињава српске интелектуалце још од деветнаестог века – од Начертанија па све до „Меморандума“ Српске академије наука и уметности. Трећи тип објашњења, очекивано, донекле мири пређашња два али нуди и новину стављајући акценат на специфичне околности и политичке, идеолошке, друштвене и економске прилике. Због тога Драговић-Сосо трећи приступ карактерише као структурно-контекстуални.

Анализа која ће уследити иза овог дела истраживања, садржи претпоставке, од којих су неке већ споменуте у уводу, а у наредним редовима размотрићемо две најрелевантније. Прва коју треба размотрити је да се у оквиру српске интелектуалне елите може издвојити њен доминантни део. Пре упуштања у дискусију око тачности такве тврдње, треба рећи да се квалификација „доминантан“ односи на већи утицај који интелектуалци који припадају том делу интелектуалне елите имају на друштвено-политичке догађаје и олакшани приступ

¹ Јасна Драговић-Сосо, *‘Спасиоци нације’: Интелектуална опозиција Србије и оживљавање национализма* (Београд: Фабрика књига, 2004), 22–29.

² Драговић-Сосо, 23.

релевантним институцијама и медијумима преко којих могу своје јасно артикулисане идеје и ставове приближити знатно ширем аудиторијуму. Постојање доминантног дела интелектуалне елите ефикасније је објаснити чињеницом да користећи речник Латинке Перовић постоји „нежељена елита“ односно либерална интелигенција која заправо окупља интелектуалце који себе виде као радикалну опозицију доминантној националистичкој интелектуалној елити. Миладин Животић сумира третман интелектуалаца „Друге Србије“ на следећи начин:

„Постајући „националном авангардом“, владајућа бирократија са својом националистичком интелигенцијом створила је до сада неслућене облике тираније. Постојећи институционални облици тумачења прошлости изложили су нас насиљу нових експерата за производњу националне (новокомпоноване) самосвести. Изградња националног идентитета и развитак осећања припадности властитом народу одузети су нам као лично право и наметнути за нове облике политичке подобности.“³

Небројено је оваквих сликовитих сведочанстава припадника интелектуалног круга „Друга Србија“ који можда на моменте и предимензионарају сопствену маргинализованост, али је исто тако чињеница да је постојала врста институционалне изолације и да стога једној групи интелектуалаца није било омогућено да искористе значајне платформе САНУ или Удружења књижевника Србије за дисеминацију својих идеја. Без намере да се овде полемише и износе коначне оцене у чињеничном стању, судећи по перцепцији интелектуалаца „Друге Србије“, јако популарни медији попут Вечерњих новости или Политике такође су током 1990-их година били скоро па резервисани за интелектуалце блиске националистичком дискурсу. Иако би се читава плејада интелектуалаца могла сместити у тзв. доминантни део интелектуалне елите, то би најпре могли бити „дежурни кривци“, попут Добрице Ћосића, Љубе Тадића, Михаила Марковића или Светозара Стојановића. Чињеница је да оваква квалификација о постојању, односно непостојању доминантног дела српске интелектуалне елите захтева много дужу анализу и расправу али за сврхе овог рада, чињенице да се један део интелектуалне елите доживљава као нежељен,

³ Миладин Животић, ‘Произвођачи националних мржњи’, у *Друга Србија*, ур. Аљоша Мимица и Иван Чоловић (Београд: Београдски круг, Плато и Борба, 1992), 27.

остракизован као и да доживљава одређену дозу институционалне блокаде, може омогућити да се прва претпоставка о постојању доминатног дела прихвати као условно тачна.

Друга претпоставка тиче се чињенице да је тај доминантан део интелектуалне елите испред питања демократизације друштва ставио идентитетска и национална питања. И поред тога што се већ почетком 1990-их година велики број интелектуалаца доминантног дела интелектуалне елите успротивио Милошевићу, „дисидентство се свело на „најелементарнију форму – опозицију режиму...“⁴ Решавање националног питања никада није изгубило прво место на листи приоритета независно од подршке конкретно Милошевићу и његовом режиму. По мишљењу многих, ови интелектуалци и јесу ти који су поставили идејне темеље доласку Милошевића стављајући права Срба на Косову и Метохији високо на листу друштвено-политичких приоритета, популаризације виктимизације Срба, радом на, стицајем околности објављеном, Меморандуму 1986. године и сл. Михаило Марковић био је чак и међу оснивачима и ауторима програмских начела Социјалистичке Партије Србије, а неретке су биле и изјаве попут оне Милована Данојлића који је Милошевићу у отвореном писму захваљивао речима, „удахнуо си живот српској души“,⁵ иако се истини за вољу касније дистанцирао од таквих емоционалних излива и придружио опозицији. И много умеренији интелектуалци попут Бранка Петрановића, коме интересантно Латинка Перовић посвећује читав том „Србија у модернизацијским процесима 20. века“, каже: „За нас, космополитска лежерност одређених колега који мисле да је национално питање исцрпљено у српској историји је неприхватљиво.“⁶ Упркос чињеници да су другим југословенским верзијама национализма апсолутно неоправдано приписиване карактеристике демократског и прогресивног наспрам српског национализма који је био искључиво описиван одредницама хегемонистичког, ауторитарног и назадног, то и даље не умањује чињеницу да је српски национализам постојао и да је бројнији и

⁴ Drinka Gojkovic, 'The Birth of Nationalism from the Spirit of Democracy', in *The Road to War in Serbia: Trauma and Catharsis*, ed. Nebojsa Popov (Budapest: Central European University Press, 2000), 328.

⁵ Види Књижевне новине, 788-799, 15. децембар 1989 – 1. јануар 1990, стр. 7, према Драговић-Сосо, 'Спасиоци нације': *Интелектуална опозиција Србије и оживљавање национализма*, 322.

⁶ Бранко Петрановић, 'Модернизација у условима национално нестабилног друштва (југословенско и српско искуство)', у *Србија у модернизацијским процесима XX века*, ур. Латинка Перовић, Марија Обрадовић и Дубравка Стојановић (Београд: Институт за новију историју Србије, 1994), 18.

значајнији део српске интелектуалне елите био преокупиран решавањем националних питања упркос постојању нерешеног питања демократизације друштва.

По начелном усвајању две имплицитне претпоставке, анализа која следи ће се детаљније бавити недостацима постојећих објашњења и одговора на питање из увода истраживања.

3. Анализа

3.1 Инструменталистичко објашњење

Већ током 1990-их, а нарочито касније, многи интелектуалци и аналитичари, главну одговорност за крвави распад државе виде у појединим личностима српске интелектуалне опозиције који су врло рано почели да упућују критике комунистичком режиму покретањем тзв. „српског питања“. Ти интелектуалци су често обележавани као опортунисти и делови елите која подржава, а истовремено и живи од органског национализма.⁷ Врло често, њиховим се делима одузима вредност и ниподаштавају интелектуални капацитети да би у коначници били редуковани на „фрустриране писце лоших књига, разочаране академике“ који су сада коначно добили „могућност на коју су чекали да испуне свој сан и постану ‘градитељи људског духа’“. ⁸ Најчешће, Добрица Ћосић стоји постојано као отелотворење „невременог принципа живота у маси, у збијеној грудви вјечне неслободе“ и бива перципиран као „парадигматични писац нашега множинског облика постојања“. ⁹ У анализама Латинке Перовић, Ћосић заузима апсолутно централно место у интерпретацијама догађаја из друге половине 20. века. Врло често Перовић са цинизмом приступа његовом својевременом статусу дисидента питајући се како су противнику режима могли бити „објављивани, читани, награђивани и превођени“ романи¹⁰ и „коме је

⁷ Оливера Милосављевић, ‘Елитизам у народном руху’, у *Србија у модернизацијским процесима XIX и XX века 3. Улога елита*, ур. Латинка Перовић (Београд: Чигоја штампа, 2003), 125–52.

⁸ Nenad Dimitrijevic, ‘Words and Death: Serbian Nationalist Intellectuals’, in *Intellectuals and Politics in Central Europe*, ed. Andras Bozoki (Budapest: CEU Press, c1999), 127.

⁹ Слободан Благојевић, ‘Епика и време’, у *Друга Србија*, ур. Аљоша Мимица и Иван Чоловић (Београд: Београдски круг, Плато и Борба, 1992), 31.

¹⁰ Латинка Перовић, *Доминантна и нежељена елита: Белешке о интелектуалној и политичкој елити у Србији (XX - XXI век)* (Београд: Дан граф и Јавна медијска установа ‘Радио-телевизија Војводине’, 2016). 51.

све и зашто, осим њему, било важно да он постане Писац...“¹¹ Реторичка питања Перовић имају наравно нешто дубљу конотацију, а полазе од амалгама две колективистичке идеологије – национализма и комунизма који су наводно коегзистирали у симбиози последњих неколико деценија прошлог века вођени спрегом комунистичке бирократије и националистичке интелигенције:

„Почетком седамдесетих година владајућа бирократија је започела производњу нове идеологије – национализма, уз јачање репресије према свим тежњама ка демократским реформама усмереним на стварање грађанско правног друштва. Уместо демократског плурализма у политичком и културном животу, наметнула нам је „нову револуцију“, засновану на јачању националних подела. Уводе се нови критерији за кадровску политику, почиње фаворизовање нових идеолога „националне еманципације [...] Систематско потискивање тежњи за демократизацијом јачањем националних нетрпељивости, мржње и ресантимана које нас је преко грађанског рата довело у крвави ћорсокак дело је свих сада владајућих политичких олигархија и од њих фаворизоване националне интелигенције.“¹²

Наравно, овакав след аргументације не негира улогу институционалних аранжмана попут Устава из 1974. године који је на пиједестал ставио „интеррепублички криптопартијски плурализам“¹³ и њиме заменио аутономију појединца, али одбацује могућност да је поменута симбиоза пре свега контекстуално условљена. Инструменталистичко објашњење фиксира се на тезу да, иако поступно, комунистички режим јесте донео одлуку да себи изгради, на краће стазе, мање опасну опозицију и дозволи националистичкој интелигенцији да окупира дисидентски простор.

Иако се у деловање неких српских интелектуалца извесно могу уписати месијанске намере и претерани егоизам¹⁴, из тога се не може извући генерализација која би важила само за националистичку интелигенцију у Србији без да се сличан закључај не транспонује и на целокупну српску интелектуалну елиту па и интелектуалну елиту било где на свету. О жеђи

¹¹ Перовић, 34.

¹² Животић, ‘Произвођачи националних мржњи’, 26.

¹³ Žarko Puhovski, *Socijalistička kritika zbilje* (Zagreb: RS SOH i školska pitanja, 1990), 151.

¹⁴ Slavenka Drakulić, ‘Intellectuals as Bad Guys’, *East European Politics and Societies* 8, no. 2 (1999): 277.

интелектуалаца за моћи бројна су сведочанства од антике до данас. Излишно би било набрајати интелектуалце који су служили како прогресивним тако и тоталитарним владарима и властима. Тако би деловање свакога од њих могли редуковати на меру личног ега и жеље да се сломи точак историје. Да ли је Добрица Ћосић свој интелектуални ангажман перципирао као историјски пројекат и да ли је био делимично инспирисан и материјалним богатством и друштвеним и политичким утицајем? Вероватно. Ипак, уколико то није универзално питање којим почињемо процену идејне поставке других интелектуалаца, нема претеране сврхе користити га ни у процени српске националистичке интелигенције само због тога што су потенцијално били успешнији у правовременом институционалном и политичком позиционирању и бољем и организованијем пласману идеја, не улазећи дубље у разматрање других критеријума који су такође могли допринети да њихова идејна платформа послужи као доминантна платформа укупних политичких прилика у Србији тог времена. Даље, оваква аргументација имплицира уплитање моралних категорија у дефиницију интелектуалаца што је методолошки врло произвољно. Нарочито уколико аутор претходно не покаже било какво разумевање за ту методолошку проблематику.

Даље, стављање акцента на опортунистичко понашање дела интелектуалне елите, њихове личне карактеристике и квалитет професионалног ангажмана и са друге стране, доносиоце одлука у склопу наводне алијансе између интелектуалаца и режима, потпуно негира или нехотице превиђа учешће грађана и самониклих покрета у том периоду. Бројни аутори, међу којима пре свега Владисављевић, опсежним анализама показују да интелектуалци јесу подигли нпр. питање права Срба на Косову и Метохији високо на листу друштвено-политичких приоритета али да су ипак косовски Срби ти који су креирали и консолидовали активистичку мрежу и уопште профилисали своја људска права и статус у аутономној покрајини као тему.¹⁵

Напоследку, нејасне остају још две ствари. Прво, због чега инструменталистичка објашњења често инсистирају на томе да су национално оријентисани интелектуалци на приватном или професионалном плану „пролазили“ значајно боље у успоредби са

¹⁵ Nebojsa Vladislavljevic, 'Grassroots Groups, Milosevic or Dissident Intellectuals? A Controversy over the Origins and Dynamics of the Mobilisation of Kosovo Serbs in the 1980s', *Nationalities Papers* 32, no. 4 (December 2004).

либералном интелигенцијом упркос чињеници да су предмет „чистки“ које је спроводио комунистички режим врло често били истовремено и интелектуалци који ће касније припадати националистичкој струји и они који ће стати на нормативно анти-ратну и либералну позицију. Уколико би се могле збројати и упоредити непријатности кроз које су и једни и други пролазили, тешко би се могао одабрати, условно речено, победник тог такмичења. Довољно је присетити се Косте Чавошког или нарочито проф. Михаила Ђурића који је напослетку због свог излагања у коме је упозорио Србе на уставне амандмане од 1971. године био осуђен на казну строгог затвора у трајању од две године. Проф. Андрија Гамс такође је тада превремено пензионисан. Нису они наравно једини испаштали због својих „националистичких испада“. Могао би се на крају искористити и аргумент да су се многи од њих, иако испрва подржавајући, касније оштро супротставили Милошевићу након што је он показао своје право антидемократско лице. Друго, спорно је да ли постоји пуно могућности за одрживост аргумента да је њихов политички активизам била компензација за лоша дела и упитне каријере обзиром да су дела Добрице Ђосића, независно од његове политичке каријере, данас обавезна лектира у школама. Респектабилне интернационалне каријере Михаила Марковића, Љубомира Тадића али и многих других излишно је анализирати због недостатка простора. Неоспорно је да је било и личности које би оправдано понели епитете које им аргументација инструменталистичке тезе приписује али би много озбиљнија и свеобухватнија анализа личности и њихових каријера са оба пола континуума интелектуалне елите била неопходна да би се извели слични закључци.

3.2 Идеолошка објашњења

Идеолошко објашњење инсистира на непроменљивости српског национализма. Непроменљивост од када и непроменљивост у којим својим аспектима? Ове врсте објашњења најчешће праве паралеле између српског национализма са краја двадесетог века и деветнаестовековног национализма изводећи тезу да је српска национална идеологија „традиционално асимилаторска, експанзионистичка, и хегемонистичка.“¹⁶ Идеолошки континуитет српске хегемоније оличен у националистичкој идеологији манифестује се

¹⁶ Драговић-Сосо, *‘Спасиоци нације’: Интелектуална опозиција Србије и оживљавање национализма*, 24.

дакле преко стотину година са краћим прекидима. Међутим, „српски национализам“, „великосрпски хегемонизам“ и слична терминологија, врло често умеју бити потпуно исхражњени од садржаја чак и у текстовима људи који врло добро познају како поставке и принципе националистичке идеологије у глобалу, тако и српску историју. Ипак, то јесте чешће случај код аутора који немају довољно теоретског знања на ту тему али имају снажну нормативну позицију и дубоко емотивне ставове.

Испод површине такве терминологије, стоје два концепта на које се најчешће реферира када се прича о непроменљивости српског национализма. Један је традиционална склоност према колективизму обзиром да је српско друштво и даље „претполитичка заједница [...] у којој колективистички принцип поприма универзално еманципаторско обележје...“¹⁷ То је друштво у коме већина политичара и интелектуалаца има „племенску свест“ и размишља искључиво у манихејским дихотомијама¹⁸, а такво „неиздиференцирано друштво могло је прихватити само исказе који су се односили на његову укупност.“¹⁹ Колективизам је толико дубоко усађен у српски народ да је постао не само део политичке културе већ и менталитетска одредница на коју се тешко може надовезати индивидуалност као претпоставка неких напреднијих облика политичког размишљања јер је „институт општине и колективна општинска свест закодирала главну суштинску друштвеност,“ а аграрни менталитет зацементирао како вредносни систем, тако и систем политичких и друштвених идеала.²⁰

Други аспект који негде логично произилази из претходног јесте отпор према модернизацији који је успео да надживи укидање патријархалних институција и блокира друштвену транзицију. Он је дубоко укореењен у тзв. „народњачкој идеологији“ коју на овај или онај начин имплементирају сви режими у претходна два века српске историје.²¹ Овај

¹⁷ Душан Јањић, "Куда иде Србија?", у *Друга Србија*, ур. Аљоша Мимица и Иван Чоловић (Београд: Београдски круг, Плато и Борба, 1992).

¹⁸ Радован Марјановић, "Индустрија смрти у рукама племенске свести", *Социолошки преглед* XXVI, бр. 1–4 (1992): 43.

¹⁹ Младен Лазић, "Од класног и националног монолога ка дијалогу", у *Друга Србија*, ур. Аљоша Мимица и Иван Чоловић (Београд: Београдски круг, Плато и Борба, 1992), 8.

²⁰ Латинка Перовић, *Између анарије и аутократије. Српско друштво на прелазима векова (XIX–XXI)*, ур. Латинка Перовић, Соња Бисерко и Сешка Станојловић (Београд: Хелсиншки одбор за људска права у Србији, 2006), 71.

²¹ Латинка Перовић, "Политичка елита и модернизација у првој деценији независности српске државе", у *Србија у модернизацијским процесима XX века*, ур. Латинка Перовић, Марија Обрадовић и Дубравка Стојановић (Београд: Институт за новију историју Србије, 1994), 235–36.

други аспект нарочито је популаризовала Латинка Перовић која је о томе можда и највише писала. Међутим за Перовић, ситуација није „безизлазна“ из разлога што иако последња два века отпор према модернизацији успева да се оваплоти у владајућим режимима, постоји ипак и либерална интелигенција која не дозвољава да се луча модернизацијске мисли угаси у Србији. У свом капиталном делу, она убраја дванаест личности који су такву мисао у Србији обележили кроз различите епохе, а српске Либерале, којима је и сама припада и који су почетком 1970-их година уклоњени са политичке сцене, свакако убраја у ту „нежељену елиту“.²²

Теза о идеолошкој непроменљивости српског национализма проблематична је из неколико разлога. Прво, та теза имплицитно садржи у себи претпоставку да српски национализам јесте гори од других национализама јер је историјски условљен да буде интринзично експанзиван, етнички мотивисан и анти-модеран. Ово би и могла бити тема за расправу да овако поимање није најчешће нуђено у контексту грађанског рата у Југославији, када је истовремено служило и као објашњење комплексног феномена распада Југославије. Уколико се и тај контекст узме у обзир онда је овакво објашњење додатно проблематично јер осим што српски национализам види као нарочито негативан, оно радикално ограничава одговорност других националистичких пројеката у Југославији и редукује њихову тежину. Такво мишљење било је врло популарно не само међу одређеним делом српске интелектуалне елите већ су „таква мишљења преовлађивала и међу интелектуалцима у Хрватској: карактеристике које су углавном приписиване словеначком националном покрету су модернизација, демократизација и индивидуализам (иако је помињан и етноцентризам, док су најкарактеристичније особине српског покрета биле етноцентризам, популизам, ауторитаризам, антиинтелектуализам и експанзионизам.“²³ Друго, о било каквим, а нарочито инхеретним склоностима једног народа које оваква теза често идентификује сврставајући их често у категорију менталитетских грешки излишно је полемисати.

²² Перовић, Доминантна и нежељена елита: Белешке о интелектуалној и политичкој елити у Србији (XX - XXI Vek).

²³ Данас, 18. октобар 1988. према Драговић-Сосо, 'Спасиоци нације': Интелектуална опозиција Србије и оживљавање национализма, 315.

Неосетљивост за контекст може бити такође једна од критика упућених овом објашњењу обзиром да се врло често прескаче генеза догађаја који су претходили успону српског национализма током последњих деценија двадесетог века. Фокусирајући се на симболику Косова као елемента српског национализма, либерална интелигенција је потпуно занемарила чињеницу да српски национализам у предвечерју грађанског рата није настао само као продукт косовског мита већ и реалних притисака којима су Срби били изложени у тој аутономној покрајини.²⁴ Такође, фокус на идеолошку непроменљивост српског национализма превиђа да он у једном свом делу, мањем или већем, је заправо био реакција, а по Небојши Попову тек последња карика у ланцу национализма који су деценијама похрањивани у Југославији²⁵ што је донекле и очекивано обзиром да у „реалном социјализму“ други колективни сукоби због његове конструкције и нису били могући.²⁶

На крају последња критика упућена овој тези је недостатак објашњења како су се појединци либералне интелигенције отргли свеprisутном и скоро два века непроменљивом српском национализму и успели да развију критичку свест ако то већ нису успеле разне друге личности импресивних каријера и извесно развијене критичке свести. Српски национализам није толико једноставан и нипошто није непроменљив јер се само почетком двадесетог века може идентификовати неколико верзија које паралелно фигурирају. Дакле, ово објашњење можда је и понајмање корисно у покушају да пружи одговор на питање са почетка истраживања, а извесно је најпроблематичније са аспекта теоријске позадине и историјске прецизности.

3.3 Структурно-контекстуална објашњења

Структурно-контекстуални тип објашњења обједињује различите политичке и економске факторе, институционалне аранжмане и одлуке које су контекстуализовале

²⁴ Marina Blagojevic, 'The Migration of Serbs from Kosovo during the 1970s and 1980s: Trauma and/or Catharsis', in *The Road to War in Serbia. Trauma and Catharsis*, ed. Nebojsa Popov (Budapest: Central European University Press, 2000).

²⁵ Nebojsa Popov, *South Slav Journal* XII/1-2, 1989. према Драговић-Сосо, 'Спасиоци нације': *Интелектуална опозиција Србије и оживљавање национализма*, 315–16.

²⁶ Puhovski, *Socijalistička kritika* zbilje, 189.

епоху и донекле условљавале одговор, односно реакцију интелектуалне елите, укључујући и идејну платформу са које су наступили у датом моменту.

Добар део аутора склоних овом приступу инсистира пре свега на променама у институционалном уређењу државе које су се одиграле током седамдесетих и осамдесетих година. Проблем је, ако не раније, настао већ са уставним амандманима из 1971. године. Доношењем новог устава 1974. године, српски национални корпус је нову децентрализацију државе и растакање Србије доживео као суштинско питање.²⁷ Уследила је реакција не само интелектуалне већ и политичке елите, а Рамет је нашироко писала о појави „рецентрализације“ као окосници политичких програма Драже Марковића, Ивана Стамболића и Слободана Милошевића која је донекле материјализована у Плавој књизи из 1977. године.²⁸ Наговештај да би такав став Србије био неизбежан дала је и полемика између Ћосића и Пирјавца још из 1961. године.

Неки аутори попут Небојше Попова иду дубље од разматрања само институционалног аранжмана и полемишу о свеукупним друштвеним противречностима југословенског уређења које су климакс доживеле због измена у економској структури током 1960-их година.²⁹ Социјалистичка држава пуштала је дубоке корене у све поре друштва ради убрзане индустријализације, а истовремено промовишући концепцију самоуправљања. То наравно није једина противречност коју Попов увиђа, а све њих сублимира у цитату Влаховић Вељка: „Наша држава је уствари држава која негира државу, а таква држава мора изазивати одређено поштовање.“³⁰ За многе ауторе, а нпр. нарочито у контрафактуалним мисаоним експериментима Латинке Перовић, је уклањање српских либерала 1972. године невероватно важан догађај и критична тачка у промени за контекст у коме ће доћи до успона национализма. Део аутора акценат ставља и на процесе националне хомогенизације у другим југословенским републикама који неумитно теку од 1945. године ту пре свега мислећи на хрватски национализам који је свој врхунац за време постојања Југославије доживео у оквиру Масовног покрета односно Хрватског пролећа

²⁷ Vesna Pesic, 'The War for Ethnic States', in *The Road to War in Serbia. Trauma and Catharsis*, ed. Nebojsa Popov (Budapest: Central European University Press, 2000), 14.

²⁸ Sabrina P. Ramet, *The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation, 1918-2005* (Bloomington: Indiana University Press, 2005).

²⁹ Небојша Попов, *Друштвени сукоби - Изазов социологији 'Београдски јун' 1968.* (Београд: Службени гласник, 2008), 93–94.

³⁰ Попов, 145.

1971. године. И данас перцепција Хрватског пролећа као битног елемента интеррегнума мржње против Срба није ретка. Бујање албанског национализма на Косову и Метохији такође је нарочито важан структурални елемент и окидач да значајан део српске интелектуалне елите примат да решавању српског питања уместо изградње демократског система.

Структурално-контекстуална објашњења подучавају да је осеку класне свести, ерозију социјалистичких вредности и вакум који је направио неиспуњени демократски потенцијал прокламованог самоуправљања искористио национализам. Контекстуални чиниони условили су дакле да решавање националног питања у Србији постане основни предмет промишљања и деловања већег дела српске интелигенције.

У основи, од све три понуђене тезе, ова последња вероватно има највећу експланаторну моћ обзиром да идентификује читав спектар чинилаца који су један за другим, ефектом снежне грудве, приморали интелектуалце да се првенствено баве националним уместо демократским питањем. Предност тезе је и што дозвољава дубљу дискусију и омогућава експертима да полемишу о интензитету и снази узрочно-последичне везе између различитих контекстуалних фактора и исхода који је предмет овог рада. Ова теза не прави симплификације, најчешће је ослобођена емотивног набоја и личног печата и што је најбитније, не прилагођава избор чињеница унапред донетим закључцима који проистичу из нормативне, а не аналитичке позиције.

То наравно не значи да се не могу изнети замерке овој тези. Пре свега, она донекле одузима агентност интелектуалној елити и фокусира се готово искључиво на реакције неких од главних протагониста на контекстуалне факторе који су махом условљени од стране политичко-друштвеног система и доносиоца одлука комунистичког режима који су првенствено одговорни за креацију датог система. Тиме се занемарује чињеница да је националистичка интелигенција дуго градила своју позицију у процесу који је трајао скоро пуне три деценије као и да њихов је њихов одговор на репресију, цензуру и Титоизам, од почетка инкорпорирао националистичке сентименте.³¹ Дакле, годинама пре уставних амандмана из 1971. године, Устава из 1974. године или „косовизације“ српског положаја у

³¹ Nick Miller, *The Nonconformists: Culture, Politics, and Nationalism in a Serbian Intellectual Circle, 1944-1991* (Budapest: Central European University Press, 2007), <https://muse.jhu.edu/>.

Југославији. Јесу одређени догађаји били катализатор за њихову позицију али контекст није и потпуно објашњење за одабир једних уместо других конкретних идеја и решења које је националистичка интелигенција инкорпорирала у своју позицију. На пример, постојање проблема људских права Срба на Косову и Метохији као контекстуалног фактора јесте интуитивно објашњење за пораст национализма у Србији и нарочито међу интелектуалном елитом. Али исто тако могли бисмо замислити да је платформа српске интелектуалне елите реаговала на такав контекстуални чиналац тражећи пре свега укидање цензуре и демократизацију тоталитарног режима како би се омогућило да се за проблеме Срба на Косову и Метохији чује, а касније и да се ти проблеми реше имплементацијом принципа владавине права и демократских постулата. У том смислу, могли бисмо рећи да контекстуални чиниоци објашњавају мобилизацију и реакцију интелектуалне елите али у овом случају не и природу и идеолошку позадину те реакције.

Додатно, југословенски контекст јесте круцијалан, међутим поставља се питање да ли су трендови који су захватили Југославију и Србију унутар ње јединствени или се слични феномени могу наћи широм света? Ако пођемо од претпоставке да пример српске интелигенције није јединствен и усамљен, за шта би требало више простора за доказивање па ће овде остати на нивоу претпоставке, онда југословенских контекст не може бити свеобухватан одговор на основну дилему ове анализе – зашто национализам, а не демократизација?

4. Будући правци размишљања

Већина постојећих објашњења као што смо видели пружа само парцијално задовољавајући одговор на дилему постављену на почетку. Због тога би се алтернативна решења можда могла фокусирати на тензију која постоји између са једне стране, националне државе и процеса изградње нације и националног идентитета и са друге стране процеса демократизације. Међу ауторима којима је консолидација демократије основна преокупација донекле влада став да је формирање нације, а вероватно и националне државе, основни предуслов за праву демократизацију једног политичког система. Предуслов изградње националне државе као аргумент може бити пре свега емпиријски побијан,

међутим процес изградње нације и процес демократизације могу бити хронолошки условљени: „Без државе не могу постојати грађани, а без грађанства не може бити демократије“³² или како то Џенингс каже: „народ не може одлучивати пре него што се одлучи ко је народ.“³³ Процес изградње нације дуготрајан је и динамичан процес, а модерне нације заправо су историјски резултат разних догађаја који конвергирају.³⁴ Сви идентитети, а тако и национални такође су динамична категорија подложна променама и реинтерпретацијама. Национални идентитет није дакле стална категорија и чак и када постане стабилан до те мере да се може недвосмислено говорити о постојању једне нације, он се развија и прилагођава новим догађајима. У том контексту треба посматрати и српски национални идентитет. Српска нација суочила се са веома крупним догађајима у 20. веку који јесу били евидентирани али је њихова интерпретација била донекле наметнута одозго обзиром да недемократски карактер власти није остављао пуно простора за спонтаност. Већ шездесетих година двадесетог века, поједини интелектуалци почињу да сумњају у легитимност наметнутих интерпретација чиме условно речено започињу процес реинтерпретације националног идентитета. Мало касније, српски народ се суочава са разним изазовима у виду нових институционалних аранжмана, питања српског народа на Косову и Метохији и других контекстуалних фактора које помиње структурно-контекстуална теза. У сред започетог процеса, вероватно не изградње али дефинитивно реинтерпретације националног идентитета, требало је приступити и процесу демократизације. Не треба превидети и постојање југословенског идентитета који има комплексан однос са српским националним идентитетом. У таквој ситуацији, поготово узевши у обзир контекст других југословенских република у којима је већ увелико почело покретање питања успостављања националних држава, упитно је да ли је било могуће питање демократизације у Србији успоставити као приоритетно. Да ли је била могућа демократизација у Србији ако још увек није било јасно ко би тај процес требало да води, у којим границама и на крају, ко би били грађани накнадно успостављене демократије.

³² Juan J. Linz and Alfred C. Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America and Post-Communist Europe* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996), 28.

³³ Ivor W. Jennings, *The Approach to Self-Government* (Cambridge: Cambridge University Press, 1956), 56. према Filip Milačić, 'A Painful Break or Agony without End? The Stateness Problem and Its Influence on Democratization in Croatia and Serbia', *Southeast European and Black Sea Studies* 17, no. 3 (2017): 369.

³⁴ Vincent P. Pecora, *Nations and Identities: Classic Readings* (Malden, Mass: Blackwell, 2001), 166.

5. Закључак

Анализи је претходило питање због чега је доминантан део интелектуалне елите приоритет дао решавању националног уместо демократског питања. У оквиру постојеће литературе могу се искристалисати три објашњења. Прво је инструменталистичко које указује на опортунизам доминантног дела интелектуалне елите и ставља акценат на неформалну коалицију између комунистичког режима и „лојалне опозиције“ односно лажних дисидената склоних национализму. Иако је извесно постојао опортунизам код неких појединаца, ова врста објашњења то пренаглашава и она су више утемељена у емоцијама него чињеницама. Друга врста објашњења су идеолошка и изводе тезу о непромењивости српског национализма. Поред тога што, најблаже речено, неправедно указују на склоност читавог народа ка колективистичким идеологијама и анти-модерним идејама, ово објашњење фиксира искључиво српски национализам као негативан. Додатно, ово објашњење не карактерише претерана обазривост према контексту, а не објашњава ни како се један мањи део интелектуалне елите отргао од српског национализма и пригрлио друге идеје. Треће објашњење које доминира литературом је структурно-контекстуално које исправља управо неке од највећих недостатака претходног. Узима у обзир читаву серију кључних догађаја тог времена и све релевантне друштвено-политичке факторе међутим таквим приступом донекле негира агентност интелектуалној елити. Оно што ипак може бити већи проблем овог приступа је што инсистира на томе да је такав процес јединствен за југословенски контекст обзиром да користи само контекстуалне факторе југословенског случаја као детерминанте. Алтернативно објашњење које би могло превазићи недостатке постојећих објашњења фокусирало би се на тензију и хронологију која је теоријски условљена између процеса изградње односно реинтерпретације националног идентитета и процеса демократизације.

Библиографија:

- Blagojevic, Marina. 'The Migration of Serbs from Kosovo during the 1970s and 1980s: Trauma and/or Catharsis'. In *The Road to War in Serbia. Trauma and Catharsis*, edited by Nebojsa Popov. Budapest: Central European University Press, 2000.
- Благојевић, Слободан. 'Епика и време'. у *Друга Србија*, уредили Аљоша Мимица и Иван Чоловић. Београд: Београдски круг, Плато и Борба, 1992.
- Vladislavljjevic, Nebojsa. 'Grassroots Groups, Milosevic or Dissident Intellectuals? A Controversy over the Origins and Dynamics of the Mobilisation of Kosovo Serbs in the 1980s'. *Nationalities Papers* 32, no. 4 (December 2004).
- Gojkovic, Drinka. 'The Birth of Nationalism from the Spirit of Democracy'. In *The Road to War in Serbia: Trauma and Catharsis*, edited by Nebojsa Popov. Budapest: Central European University Press, 2000.
- Dimitrijevic, Nenad. 'Words and Death: Serbian Nationalist Intellectuals'. In *Intellectuals and Politics in Central Europe*, edited by Andras Bozoki. Budapest: CEU Press, c1999.
- Драговић-Сосо, Јасна. 'Спасиоци нације': *Интелектуална опозиција Србије и оживљавање национализма*. Београд: Фабрика књига, 2004.
- Drakulić, Slavenka. 'Intellectuals as Bad Guys'. *East European Politics and Societies* 8, no. 2 (1999): 271–77.
- Животић, Миладин. 'Произвођачи националних мржњи'. у *Друга Србија*, уредили Аљоша Мимица и Иван Чоловић. Београд: Београдски круг, Плато и Борба, 1992.
- Јањић, Душан. 'Куда иде Србија?' у *Друга Србија*, уредили Аљоша Мимица и Иван Чоловић. Београд: Београдски круг, Плато и Борба, 1992.
- Jennings, Ivor W. *The Approach to Self-Government*. Cambridge: Cambridge University Press, 1956.
- Лазић, Младен. 'Од класног и националног монолога ка дијалогу'. у *Друга Србија*, уредили Аљоша Мимица и Иван Чоловић. Београд: Београдски круг, Плато и Борба, 1992.
- Linz, Juan J., and Alfred C. Stepan. *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996.
- Марјановић, Радован. 'Индустрија смрти у рукама племенске свести'. Социолошки преглед XXVI, бр. 1–4 (1992).

- Milačić, Filip. 'A Painful Break or Agony without End? The Stateness Problem and Its Influence on Democratization in Croatia and Serbia'. *Southeast European and Black Sea Studies* 17, no. 3 (2017).
- Miller, Nick. *The Nonconformists: Culture, Politics, and Nationalism in a Serbian Intellectual Circle, 1944-1991*. Budapest: Central European University Press, 2007. <https://muse.jhu.edu/>.
- Милосављевић, Оливера. 'Елитизам у народном руху'. у *Србија у модернизацијским процесима XIX и XX века 3. Улога елита*, уредила Латинка Перовић, 125–52. Београд: Чигоја штампа, 2003.
- Перовић, Латинка. *Доминантна и нежељена елита: Белешке о интелектуалној и политичкој елити у Србији (XX - XXI век)*. Београд: Дан граф и Јавна медијска установа 'Радио-телевизија Војводине', 2016.
- Перовић, Латинка. *Између анархије и аутократије. Српско друштво на прелазима векова (XIX-XXI)*. Уредили Латинка Перовић, Соња Бисерко и Сешка Станојловић. Београд: Хелсиншки одбор за људска права у Србији, 2006.
- Перовић, Латинка 'Политичка елита и модернизација у првој деценији независности српске државе'. у *Србија у модернизацијским процесима XX Veka*, уредили Латинка Перовић, Марија Обрадовић и Дубравка Стојановић. Београд: Институт за новију историју Србије, 1994.
- Петрановић, Бранко. 'Модернизација у условима национално нестабилног друштва (југословенско и српско искуство)'. у *Србија у модернизацијским процесима XX века*, уредиле Латинка Перовић, Марија Обрадовић и Дубравка Стојановић. Београд: Институт за новију историју Србије, 1994.
- Pecora, Vincent P. *Nations and Identities: Classic Readings*. Malden, Mass: Blackwell, 2001.
- Pesic, Vesna. 'The War for Ethnic States'. In *The Road to War in Serbia. Trauma and Catharsis*, edited by Nebojsa Popov. Budapest: Central European University Press, 2000.
- Попов, Небојша. *Друштвени сукоби - Изазов социологији 'Београдски јун' 1968*. Београд: Службени гласник, 2008.
- Popov, Nebojsa. *South Slav Journal* XII/1-2, 1989.
- Puhovski, Žarko. *Socijalistička kritika zbilje*. Zagreb: RS SOH i školska pitanja, 1990.
- Ramet, Sabrina P. *The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation, 1918-2005*. Bloomington: Indiana University Press, 2005.